

**ETICKÉ A METODOLOGICKÉ OTÁZKY VE VÝZKUMU NÁSILÍ SE
ZAMĚŘENÍM NA PROBLÉMY ZKOUMÁNÍ OBCHODOVÁNÍ S LIDMI**
ETHICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS IN RESEARCH OF VIOLENCE WITH
SPECIAL REGARD TO PROBLEMS OF INVESTIGATING TRAFFIC IN HUMANS

Petra Kutálková

La Strada Česká republika, o. p. s.

Summary

Traffic in humans, rape, home violence, torture or other forms of violence causing traumatic experience exert mental, social, physical and economic impacts on lives of humans who experienced them or were present as witnesses. People with traumatic experience are frequently clients of social services: either of those specialized in this problem or of further ones offering help for wide target groups. Different aspects of traumatic experience with violence are also important subjects of the research not only in terms of psychology but also in the field of social work, social services, criminality prevention, public and social policy in general and further branches.

However, research with participation of persons who experienced a trauma, should not cause any further traumatic effects or expose the person participating in the research to any endangerment or violence. The target of the text is to identify principal ethical questions and pillars in the methodology of the research of persons who experienced trauma with a special regard to persons who were traded, i.e. forced to work under slavery conditions in prostitution or other sectors. The professional literature in this field still occurs rather sparingly.

The text presented here is based on the analysis of methodological considerations of already published investigations, which employed as their tools interviews with persons traded and publications offering ethical guidelines for the research or accumulation of data from this target group. It is also based on scientific publications aimed at the gender-sensitive research and research of the gender-conditioned violence. In the text, specific features are detailed, which are appropriate for acquiring the informed consent and providing the safety not only of persons participating in the research but also of investigators. Methods of conducting so called non-injuring research and problems of handling data are also considered. The text can serve as a methodological or study basis for the implementation of research works in this field.

Key words: research methodology – trauma – violence – traffic in humans – ethics of research

Souhrn

Obchod s lidmi, znásilnění, domácí násilí, mučení či jiné formy násilí způsobující traumatickou zkušenost mají psychické, sociální, fyzické i ekonomické dopady na životy lidí, kteří je prožili či byli jejich svědky. Lidé s traumatickou zkušeností jsou často mezi klientelou sociálních služeb, ať již těch, které se na danou problematiku specializují, či dalších, které nabízejí pomoc širokým cílovým skupinám. Rozličné aspekty traumatických zkušeností s násilím jsou rovněž důležitým předmětem výzkumu nejen z hlediska psychologického, ale také pro oblast sociální práce, sociálních služeb, prevence kriminality, veřejné a sociální politiky obecně i dalších odvětví.

Výzkum, kterého se účastní osoby, jež prožily trauma, by však neměl způsobit jakoukoli další traumatizaci či vystavit člověka, který se výzkumu účastní, jakémukoli ohrožení či násilí. Text si klade za cíl identifikovat základní etické otázky a pilíře v metodologii výzkumu osob, které prožily traumatickou zkušenost, se zaměřením na osoby, které byly obchodované, tedy nucené k práci za otrockých podmínek v prostituci či v jiných sektorech. Odborná literatura v této oblasti je doposud spíše kusá.

Předkládaný text vychází z analýzy metodologických rozvah již publikovaných výzkumů, které využívaly jako nástroj vedení rozhovoru s obchodovanými osobami a z publikací nabízejících etické „guidelines“ pro výzkum či získávání informací od této cílové skupiny. Vychází i z odborných publikací, které se věnují genderově senzitivnímu výzkumu, a výzkumu genderově podmíněného násilí. V textu jsou podrobně rozebrána specifika pro získávání informovaného souhlasu, zajištění bezpečnosti nejen osob, které se výzkumu účastní, ale i výzkumníků a výzkumnic způsoby, jak vést tzv. nezraňující výzkum, a problematika nakládání s daty. Text může sloužit jako metodologická i studijní opora pro realizaci výzkumů v této oblasti.

Klíčová slova: metodologie výzkumu – trauma – násilí – obchodování s lidmi – etika výzkumu

Otázkami, jak nalézt optimální způsob intervence ve vztahu ke konkrétnímu klientovi či klientce nebo jak koncipovat preventivní program pro určitou cílovou skupinu, se zabývá pravidelně množství sociálních pracovníků a pracovníků ve veřejné správě či v nevládním sektoru. Jednou z cest, které by neměly být sociální práci jako vědou a praktickou disciplínou opomíjeny, je využívání výzkumů k rozvoji praxe i teoretické základny. K výzkumu neodmyslitelně patří kromě znalosti metod a metodologií také etická rozvaha, reflektující obecné etické principy i dilemata, která se váží ke zkoumání zvolené cílové skupiny. V České republice však etické rozvahy ve výzkumech v sociální práci mnohdy absentují. Kapitoly výzkumných zpráv věnované metodologiím bývají spíše sporé. Etikou vlastního výzkumu a hlubším rozbořením specifických metodologických aspektů se dle mých zkušeností příliš nezabývá ani většina projektů studentských bakalářských ani diplomových prací, které jsem za poslední léta měla možnost konzultovat při své práci v organizaci La Strada Česká republika, o. p. s., která se zabývá prevencí obchodování s lidmi a vykořisťování.

Následující text se věnuje specifickým etickým a metodologickým aspektům ve výzkumu, kterého se účastní lidé, jež prožili nějakou formu násilí, s důrazem na výzkum mezi osobami, které zažily obchodování s lidmi. V praxi jsou mnohdy respondenti/ky výzkumů nahlíženi/ny jako pasivní zdroj informací;

vzhledem k tomu, že považují ve výzkumu za klíčovou maximální snahu o partnerský přístup, užívám namísto obvyklého „respondent/respondentka“ termín „osoby, které se účastní na výzkumu“ či obdobné.

Podněty pro metodologické a etické zvažování při realizaci výzkumu, které vycházejí především ze zahraniční literatury týkající se obchodování s lidmi, jsou využitelné i pro zkoumání dalších forem násilí a jejich dopadů na život lidí.

Text si klade za cíl identifikovat a diskutovat základní etické a metodologické otázky a pilíře v metodologii výzkumu osob, které prožily nějakou formu násilí způsobující traumatickou zkušenost se zaměřením na osoby, jež byly obchodované. Prostřednictvím shrnutí příkladů realizované praxe a nastíněním základních otázek výzkumné metodologie chce autorka nabídnout inspiraci pro rozvoj metodologie výzkumu v oblasti některých specifických forem násilí.

Příspěvek je koncipován na základě rešerší metodologických rozvah již publikovaných výzkumů, které využívaly jako nástroj vedení rozhovoru s obchodovanými osobami (2, 4, 9, 16, 23, 25, 26). Je vhodné podotknout, že většina citovaných výzkumů v metodologii odkazuje na publikaci Světové zdravotnické organizace WHO Ethical and Safety Recommendations for Interviewing Trafficked Women (24), která je obecnou příručkou, jak přistupovat k vedení rozhovorů s obchodovanými

ženami určenou především pomáhajícím profesím. Dalším zdrojem byly publikace nabízející etické „guidelines“ pro výzkum či získávání informací od této cílové skupiny (1, 18, 20, 24). Analyzovaná literatura byla doplněna také o publikace, které se věnují genderově senzitivnímu výzkumu, výzkumu genderově podminěného násilí (3, 7), a případně další relevantní literaturu (10, 13). S ohledem na limitovaný rozsah textu analýza nezahrnovala zdroje, které při výzkumu násilí používají dotazník (15).

S ohledem na rozsah textu zde nejsou diskutovány rámce feministických metodologií kvalitativního výzkumu, které rovněž přinášejí cenné podněty zejména v oblastech usilování o partnerský přístup k osobám, jež se podílejí na výzkumu, analýzami vlivu moci ve výzkumu, reflexivitou a dalšími aspekty, které se k výzkumu váží (12, 14).

Z metodologického hlediska lze chápat jako stěžejní pilíře výzkumu, na kterém se podílejí obchodované osoby či lidé, kteří zažili nějakou formu násilí, *informovaný souhlas, oblast bezpečnosti, nezraňující přístup a nakládání s daty*; základním imperativem je uplatnění práva na důvěrnost a soukromí. Samotné tyto kategorie nelze považovat za výlučně specifické pro popisovanou oblast; specifická je jejich kombinace a především vlastní obsah jednotlivých kategorií a otázky, které je nutné vyřešit.

Informovaný souhlas

Informovaný souhlas s účastí na výzkumu je jedním z hlavních etických východisek konceptualizovaných v odborné literatuře (7, 9, 16, 18, 20).

Odborná literatura se shoduje, že o informovaném souhlasu hovoříme, pokud jsou splněny následující podmínky:

- osoba je plně informována o výzkumném procesu a obsahu výzkumu;
- informovaný souhlas je získán bez nátlaku;
- osoba má možnost odmítnout participaci na výzkumu v kterékoli fázi.

Žádná z těchto podmínek, i když se na první pohled může tak jevit, by neměla při

konkrétní přípravě a realizaci výzkumu zůstat bez dalšího zvažování.

Přiblížení se k cíli plné informovanosti osoby, která se účastní výzkumu, zahrnuje srozumitelné a adekvátní informování minimálně o následujících oblastech:

- porozumění smyslu výzkumu;
- sdělení, kdo bude vést rozhovor a pro koho;
- informace o možných rizicích a přínosech pro konkrétního člověka, případně skupinu/komunitu;
- informace o tom, jak bude zaručena důvěrnost sdíleného obsahu;
- jakým způsobem budou data anonymizována;
- ošetření jeho/její bezpečnosti;
- sdílení informací o tom, že otázky mohou směřovat k násilí, které osoba prožila, či k citlivým tématům jejího života (7, 9, 20).

Při *vyjednávání informovaného souhlasu* je nutné rovněž zajistit, aby byly informace předávány srozumitelnou formou, jazykem, kterému osoba rozumí, s ohledem na sociokulturní kontext situace (7, 9, 20).

Vyjednávání informovaného souhlasu nemůže být chápáno jako jednostranné informování ze strany výzkumníka/výzkumnice. Jedná se o proces předávání informací, kde by měl být kladen důraz na prostor, ve kterém je možné ujišťování se o tom, že se obě strany dohadují na podobných obsazích sdělovaných informací. Ze strany výzkumníka/výzkumnice je nutné nejenom informovat, ale také naslouchat účastněné osobě. United Nations Inter-Agency Project on Human Trafficking např. v této souvislosti doporučuje ujistit se, že zúčastněná osoba vnímá souhlas či důvěrnost v souladu s rámci pro výzkum stanovené metodologie, či hlouběji zjišťovat, jaké je její vnímání rizik (20).

Výše zmiňované informace by měla participující osoba *dostat vždy před zahájením vlastního výzkumného rozhovoru*. Ellsbergová a Heiseová také navrhuji připravit písemné odpovědi na otázky, které mohou osoby, s nimiž bude vedeno interview, zajímat (7).

Před zahájením vlastního výzkumu je také nutné vyřešit otázku, zda bude *získání infor-*

movaného souhlasu stvrzeno písemným dokladem, zda bude získán ústní formou či zda jsou možné obě varianty.

Možnost využít „pouze“ ústního získání souhlasu může být z hlediska některých akademických institucí považována za problematickou s ohledem na zajištění validity výzkumu (9).

Žádost o písemné potvrzení informovaného souhlasu však může být problematická s ohledem na to, že obchodované osoby mohly být nuceny podepsat smlouvy či dohody s osobami, které je vykořisťovaly, písemný podpis může také vzbuzovat strach z prozrazení identity osoby. Např. Harrisonová v této souvislosti upozorňuje také na to, že účastníci a účastnice výzkumu, kteří chtějí zůstat v anonymitě a jsou žádáni o podpis informovaného u souhlasu, nejsou buď ochotni/y účastnit se výzkumu či mají tendenci využívat nepravá jména (9, s. 91).

Písemná administrace informovaného souhlasu může být chápána jako příliš byrokratická či případně vzbuzující strach zejména u osob, které měly v minulosti problémy s imigračními či jinými úřady apod. (9, 20).

United Nations Inter-Agency Project on Human Trafficking navrhuje variantu, kdy je informovaný souhlas získán za přítomnosti další osoby – svědka/svědkyne, jež může svým podpisem stvrdit získání verbálního souhlasu osoby, která participuje na výzkumu. Navrhují sérii pěti otázek, po jejichž položení, resp. zodpovězení je možné považovat informovaný souhlas za stvrzený verbální formou (20).

Získání informovaného souhlasu k účasti ve výzkumu rovněž nezůstává bez dilemat. Při získávání osob, které by se mohly na výzkumu podílet, je nutné brát v úvahu celý proces jejich kontaktování. Častý způsob, jak jsou pro účast ve výzkumu získávány obchodované osoby, je prostřednictvím kontaktování organizací poskytujících sociální služby. Tyto organizace jsou mnohdy ze strany výzkumných institucí či státních úřadů vnímány jako prostor, kde může docházet k získávání inovací od obchodovaných osob. Harrisonová v této souvislosti například poukazuje na to, že azylové domy a další služby jsou především místem, které je koncipováno pro uspokojení po-

třeb obchodovaných žen. Získávání informací od těchto osob či jejich přímá účast ve výzkumu musí být tedy předmětem metodologického a etického zvažování (9).

Pro možnost realizovat výzkum spolu s klienty/klientkami pomáhajících organizací je pro výzkumníka/výzkumnici klíčový kontakt s „gatekeepers“, kterými je právě personál těchto zařízení. Je vhodné poznamenat, že také tyto osoby se musejí vyrovnávat s určitými dilematy vztahujícími se k výzkumu. Ta se mohou týkat umožnění či neumožnění výzkumných šetření v zařízení zejména s ohledem na cíle fungování zařízení a na zájmy klientely, psychický stav osob, které se výzkumu účastní, důvěru/nedůvěru v etický přístup výzkumníka/výzkumnice apod. (9).

Z úvah o získávání souhlasu musí být vyloučeny jakékoli formy nátlaku, které jsou činěny vědomě a explicitně. Je však také nutné brát v úvahu okolnosti, které mohou mít vliv na fakt, že obchodovaná osob k výzkumu svolí v kontextu, jenž nemusí být reflektován metodologií. K vyloučení či lépe řečeno k minimalizaci takovýchto forem nátlaku je nutné z metodologického hlediska diskutovat zejména status osoby, která o výzkumné interview žádá (9, 20).

United Nations Inter-Agency Project on Human Trafficking například doporučuje zvažovat situace, které mohou vytvářet v potenciálně možných účastnících/účastnicích ve výzkumu pocit, že mají povinnost vyhovět žádosti, a upozorňuje na socio-ekonomické a politické kontexty, kde lidé nemají informace o svých právech a nejsou zvyklí říkat „ne“ (20). Metodologická reflexe by měla být věnována také *vlivu moci* (power) ve vztahu klient/klientka a sociální pracovník/pracovnice (6, 8). Podle Harrisonové je v takových případech nutné zvažovat problematičnost tzv. „proxisouhlasu“, který uděluje personál azylového domu nebo např. rodina. Mohou zde totiž hrát roli úvahy typu: jaký vliv může mít na poskytování sociálních služeb odmítnutí účasti ve výzkumu (9).

V souvislosti se získáním informovaného souhlasu je také zvažována otázka *finančního honorování* účasti ve výzkumu.

Do diskusí vstupují argumenty, které říkají, že osoba, jež se výzkumu účastní, by měla

být za čas, který věnuje rozhovoru, finančně ohodnocena, jako tomu bylo například při výzkumu zdravotního stavu obchodovaných žen (25). Možnost finanční kompenzace času stráveného výzkumným rozhovorem připouští United Nations Inter-Agency Project on Human Trafficking, upozorňuje však na nutnost adekvátnosti výše částky k situaci (20).

V metodologických publikacích i v samotných metodologiích výzkumu se objevují také stanoviska, která honorování za účast ve výzkumu odmítají. Například Brunovskisová a Surteesová poukazují v této souvislosti na existující „power division“ mezi osobou, která se výzkumu účastní, a výzkumníci/výzkumníkem. Tvrdí, že placení osobám za rozhovor může fatálně ovlivnit vztah respondenta/ky a výzkumníka/ice. Poukazují na to, že pro člověka ve špatné sociální situaci může být obtížné odmítnout možnost výdělků. Placení tak může být faktorem, který by neumožňoval získání plnohodnotného informovaného souhlasu. Dodávají také, že „(placením za výzkum) nechtějí vytvářet situace, kde se historie utrpení stává komoditou, které je prodávána a kupována...“ (2). Rizika finančního odměňování je také možné spatřovat v případných pocitech účastníka/ice výzkumu, který/á si může připadat „dlužný/á“, mít pocit, že musí sdělovat citlivé, traumatické či jiné zkušenosti, k jejichž sdílení by jinak nebyl/a otevřený/á (20).

Určitým východiskem může být finanční kompenzace nákladů na cestu, ušlého výdělků, jak o tom hovoří např. Brunovskisová a Surteesová (2), či hledání jiné cesty, jak částečně kompenzovat čas strávený výzkumem – např. věcmi, které osoba potřebuje pro sebe či dítě a nemůže si je dovolit koupit či by je obtížně získávala (20).

Součástí koncipování rámců informovaného souhlasu je podle některých autorů a autorek *možnost ukončit či limitovat svoji účast ve výzkumu*.

Tato možnost by se měla vztahovat minimálně na vlastní rozhovor s obchodovanou osobou. V praxi se může jednat např. o dohodu, že je možné (a je to právem každého) neodpovědět na některé otázky či bez udání důvodu ukončit rozhovor. Takový postup doporučují téměř všechny publikace (3, 7, 9, 20).

Harrisonová mezi příklady dobré praxe v této souvislosti uvádí tzv. informovaný souhlas přítomný během procesu (process consent), který chápe jako proces kontinuálního předávání informací a získávání souhlasu v klíčových momentech výzkumu s cílem podporovat důvěru mezi osobou, jež informace předává, a výzkumníkem/icí a tím maximálně redukovat možnost neetické praxe (9).

I přes všechnu snahu, kterou může vynaložit výzkumník/ice k získání informovaného souhlasu od osoby, jež participuje/bude participovat na výzkumu, zůstává otázkou, zda je možné dát souhlas k něčemu, co je z povahy procesem, v jehož části se tento/tato setkává.

Bezpečnost

Zkoumání problematiky obchodování s lidmi či jiných forem násilí s sebou může nést bezpečnostní rizika jak pro osoby, které se účastní výzkumu, tak i pro osoby, jež výzkum provádějí. Jedná se jak o přímé ohrožení bezpečnosti osoby, tak i o možná psychická „zranění“, která mohou být způsobena v průběhu vedení rozhovoru.

Diskuse k otázkám bezpečí může v metodologických úvahách nabývat různých podob.

Může se jednat jak o otázky *zajištění míry anonymizace sdělovaných údajů*, tak o možnost zpětné identifikace osoby, která poskytla svůj příběh, a to nejen ze strany pachatele/pachatelky, ale i ze strany případné lokální komunity, ze které tato osoba pochází či v ní žije. Takové riziko může hrozit zejména u případových studií.

Surteesová například v kapitole týkající se metodologie a etiky tvrdí, že od osob, které se účastnily výzkumu, nebyla žádána jakákoli osobní data, pokud je osoba sdělila, byla tato informace anonymizována již ve stadiu terénních poznámek. Omezen byl také okruh osob, které měly přístup k terénním poznámkám. Ve výzkumném reportu potom byly anonymizovány či změněny všechny údaje, tak aby nebylo jednoduše možné rozeznat, o příběh jaké osoby se jednalo (16). Pokud jsou od osob, které se výzkumu účastní, získávány osobní údaje, je bezpečnostní rizika nutné zohlednit například při nakládání s daty.

Problematika bezpečí by měla být zohledněna také při *plánování vlastního interview*,

zejména pokud je realizováno mimo prostory pomáhající organizace. V úvahu by mělo být vzato jak bezpečí osoby, která se výzkumu účastní, tak i výzkumníka/výzkumnice.

United Nations Inter-Agency Project on Human Trafficking například ve svých obecných doporučeních pro výzkum a intervenci v oblasti problematiky obchodování s lidmi doporučuje, zejména pokud se nejedná o výzkumníka/ici z lokality či regionu, konzultovat s nevládními organizacemi, policií či samosprávou bezpečnostní rizika. Zároveň přináší praktické náměty ke zvýšení bezpečí, např. zvážení denní doby, kdy bude výzkum realizován, rozhodování o výběru osob, se kterými se při výzkumu setkáme, či práci ve dvojici – to doporučuje vždy, pokud je to možné. Doporučuje také mít připravený *bezpečnostní plán pro případy nouze* (20).

Rozhovor by měl být veden jen v takovém prostředí, které umožňuje zajištění základního bezpečí a komfortu pro obě zúčastněné strany. Je nutné si uvědomit, že je-li osoba, která se účastní výzkumu, v kontaktu s výzkumníkem/výzkumníci, může samo o sobě znamenat, že v okolí mohou vzniknout spekulace o tom, jakou zkušenost má tato osoba za sebou či jaké informace o prostředí sdělila, zejména pokud je téma výzkumu v komunitě známé.

Inspiraci přináší praxe z výzkumu násilí na ženách. Dle Ellsbergové a Heiseové například může být pro osobu, která poskytne informace do výzkumu, ohrožující již skutečnost, že se někdo z jejího okolí dozví, jaký byl předmět rozhovoru. Doporučuje proto realizovat pouze jedno interview v domácnosti, neinformovat širší komunitu, že rozhovor obsahuje otázky na násilí, a nerealizovat ve stejné oblasti výzkum, který se zaměřuje na percepci tématu mužskými členy komunity (7).

S ohledem na to, že výzkumy, kde jsou získávány informace od osob, které byly obchodovány, často pracují se zprostředkujícím článkem pomáhajících organizací, je možné využít jejich zázemí. Ohledně místa, kde bude rozhovor realizován, je však primárně vhodné, pokud to metodologický kontext umožňuje, jednat s osobou, která bude poskytovat informace, a předem ji upozornit na tato rizika.

Do oblasti bezpečnosti patří také znalost právních rámců národní legislativy. S ohledem

na skutečnost, že obchodování s lidmi je kriminální jednání, které má závažné následky, je rovněž nutné diskutovat, zda vůbec, případně v jaké situaci budou data získaná během výzkumu (nikoli pouze během rozhovorů) předána policii. Tento postup by měl být jasný ještě před tím, než se výzkumný tým vydá do terénu, rovněž je vhodné zvážit, co z této oblasti bude zpracováno do informovaného souhlasu. Proto je nutná znalost národní legislativy, zejména pak povinnost oznámit či překazít některé druhy trestné činnosti. Např. v České republice se od 1. 1. 2010 vztahuje např. na trestné činy obchodování s lidmi či zbavení osobní svobody tzv. oznamovací povinnost. Zjednodušeně řečeno, potrestán může být tedy ten/ta, kdo se hodnověrným způsobem dozví o spáchání takového trestného činu a tuto skutečnost neoznámí či případně páchání nepřekazí (11).

Nakládání s daty

S požadavky na bezpečí osob se pojí také práce se získanými daty. Jak již bylo výše zmiňováno, je vhodné již v první fázi, tedy při *pořizování terénních poznámek*, pracovat s požadavky na utajení identity osoby, která informace poskytla, případně i dalších v rozhovoru zmiňovaných osob.

Publikace, které se zabývají metodologií výzkumu s výše zmiňovanými cílovými skupinami, i praktické popisy metodologií, pokud se tématu věnují (3, 7, 9, 16), se shodují v tom, že je nutné ošetřit, *kdo bude mít k datům přístup a za jakých podmínek, jak budou data skladována*; některé publikace v této souvislosti doporučují, pokud byly získávány identifikační údaje, skladovat je odděleně od přepisů nahrávek či terénních poznámek, místo jména používat kód či pseudonym. S ohledem na charakter tématu je také doporučeno v terénu pořízené nahrávky po přepisu vymazat. Skladování dat a přístupu k nim by mělo být v souladu s formou dojednanou v informovaném souhlasu (9).

Požadavky na anonymizaci či zachování anonymity osob, které data poskytují, však musí být zvažováno spolu s *požadavky na validitu a reliabilitu* výzkumných zjištění. Ellsbergová a Heiseová v této souvislosti citují

Council for Interantional Organizations of Medical Science, který říká, že realizace studií, které nemohou být akceptovány jako vědecké, je neetická, protože vystavuje osoby riziku, aniž by rozšířila poznání (7).

Pro zajištění rozhovorů s obchodovanými či jinak vykořisťovanými osobami je nutné v mnoha případech použít *tlumočnicka/tlumočnicki*. Výběr osoby, která bude tlumočit, by měl rovněž zohledňovat princip zajištění bezpečí a důvěrnosti.

Tlumočení při výzkumném rozhovoru představuje dle Callamardové výzvu, která může mít významný vliv na kvalitu pořízeného rozhovoru. Celkově doporučuje věnovat výběru tlumočnicka/tlumočnice dostatek času a pozornosti; při výběru může hrát roli také fakt, zda je tato osoba vybavena např. dovednostmi reagovat na krizové situace. Upozorňuje na možný vliv pohlaví tlumočnicka/tlumočnice v situacích, kdy je předmětem rozhovoru znásilnění či jiné sexuální násilí, a doporučuje v takových případech využívat ženy. Rovněž doporučuje seznámit osobu, která bude tlumočit, s předmětem rozhovoru. V závěru kapitoly upozorňuje také na to, že tlumočení je náročná práce, kvalita tlumočeného může klesat, pokud je nutné tlumočit dlouhý časový úsek (3). Tlumočnick/tlumočnice, zejména pokud se nejedná o profesionální službu, musí být zavázán/a mlčenlivostí o informacích, které v průběhu rozhovoru získá.

Oblast tlumočení je bohužel v metodologických publikacích i samotných metodologiích výzkumů s obchodovanými osobami zmiňována zřídka. Z praxe autorky vyplývá, že při výběru tlumočnicka/tlumočnice hraje roli mnoho faktorů. Je vhodné zvažovat, zda je pro zvolený kontext vhodná spíše osoba, která je rodilou mluvčí, zná poměry v lokální komunitě či dominující kulturní vzorce a může případně usnadnit navázání kontaktu. Zde je však nutné zvažovat, zda nehrozí rizika vynesení informací do komunity či zda nemůže dojít jinak k porušení anonymity. Např. u obchodovaných osob v cílových zemích může také hrozit, že osoba, která tlumočí, může znát komunitu či rodinu obchodované osoby v zemi původu.

Zkušenosti ze sociální práce také ukazují, že osoby, které jsou využity k tlumočení a pocházejí ze stejné národnostní či etnické

skupiny, mohou mít tendence netlumočit přesně, ale hovořit za osobu, která je klientem/klientkou programu či v případě výzkumu na výzkumu participuje. Problematice překladu při vedení rozhovorů s migranty obecně se věnuje také publikace H. Tužinské (19); ta podporuje závěry učiněné autorkou.

Využití profesionálních tlumočnicků/tlumočnic z řad „majority“ může být problematické zejména z toho důvodu, že nemusejí být k dispozici pro některé jazykové skupiny. U osob, které zažily sexuální násilí, může mít vliv na průběh rozhovoru také to, zda tlumočí muž či žena. Je proto vhodné zvážit různé možnosti. Pokud je to možné, je vhodné diskutovat výběr tlumočnicka/tlumočnice předem spolu s osobou, která bude participovat na výzkumu. V každém případě by informace, které získá osoba, jež tlumočí, měly podléhat závazku mlčenlivosti, tak jako je to u výzkumníků/výzkumnic.

Nezraňující způsob výzkumu

U výzkumu, kterého se účastní osoby, jež zažily násilí či traumatizující situace, je nutné zvažovat také psychologický kontext a dopad vedeného rozhovoru. Vůdčím principem pro metodologické rozvahy i vlastní vedení rozhovoru by měl být nezraňující (*do not harm*) přístup. Následující text shrnuje doporučení, jak výzkum koncipovat a rozhovor vést. Na základních principech níže prezentovaných se shoduje celá škála odborné literatury – nejen specializované na obchodování s lidmi či jiné formy násilí, ale především literatura týkající se práce s traumatizovanými lidmi.

Při koncipování výzkumu a vedení rozhovoru je vhodné vzít v úvahu, že interview týkající se traumatizující zkušenosti může vyvolat silné emoce jak na straně osoby, které se výzkumu účastní, tak i na straně výzkumníka/výzkumnice. Obdobně jako při terapeutických sezeních je vhodné způsobem vedení rozhovoru a kladení otázek předcházet možné sekundární viktimizaci. S ohledem na prožité trauma a možnou obtížnou situaci je také vhodné, aby výzkumník/výzkumnice disponoval/a informacemi o *možnostech vyhledat pomoc*, které může nabídnout osobě, s níž vede výzkumné interview.

Při každém výzkumu, jehož se účastní osoby, které prožily traumatickou zkušenost, je vždy nutné na počátku zvážit okruh informací, jež jsou nezbytně nutné pro dosažení cíle výzkumu (7, 9, 10, 20). Některé z informací, které by byly zjištěny rozhovorem s traumatizovanou osobou a které mohou být potenciálním zdrojem re-traumatizace, mohou být získány z jiných zdrojů.

Metodologické a etické úvahy či doporučení týkající se výzkumů osob, které prožily traumatickou zkušenost, by vždy měly zahrnovat zvažování nutné *minimální „profesionální výbavy“ osoby, jež rozhovor povede*. Např. Ellsbergová a Heiseová doporučují zahrnout do metodologie výzkumu také trénink osob, které budou v terénu sbírat data, jež by měl zahrnovat i praktický nácvik, jak identifikovat symptomy úzkosti a traumatické reakce či jak ukončit rozhovor, pokud by jeho vliv na psychiku osoby měl mít příliš negativní dopad (2005:40). Dle stejného zdroje by trénink výzkumníků/výzkumnice, kteří/ré budou v terénu sbírat data, měl zahrnovat také vzdělávání v oblastech genderově podmíněného násilí, mýtů a stereotypů vážících se k obětem násilí a násilí obecně a podobně (7). Jedná-li se výzkum obchodování s lidmi za účelem sexuálního vykořisťování, mělo by být v rámci přípravy diskutováno také téma prostituce/sexworku, které může mít vliv na uchopení rozhovoru. Pro lepší pochopení uvedme, že konceptualizace variuje mezi stanovisky: prostituce jako genderově podmíněné násilí a z této premisy vycházející snaha uchránit její „oběti“, prostituce jako morální zlo, které ničí rodinu a z toho vycházející např. kriminalizace zákazníků či dokonce žen, jež služby poskytují, práce v sexbyznysu jako legitimní zdroj obživy, je-li vykonávaná se souhlasem, ze které vychází usilování o dobré pracovní podmínky, destigmatizaci této činnosti a dodržování práv sexworkerek (pozice autorky) a dalšími.

Výzkumník/výzkumnice by měl/a disponovat také informacemi o problematice traumatu a možných dopadech na psychiku či paměť, politických, sociálních a dalších kontextech, které se vážou ke zkušenostem s mučením apod. (3). Je rovněž vhodné, aby byl/a

schopen/na vykonat základní krizovou intervenci.

Zvažování dopadů výzkumného rozhovoru na psychiku obchodované osoby či osoby, která prožila trauma, může vzbuzovat u výzkumných týmů obavy, přestože pečlivě diskutovali metodologické a etické aspekty výzkumu. Callamardová v této souvislosti doporučuje uvědomit si vlastní *terapeutickou hodnotu vedeného rozhovoru*. „Pamatujte, že nejste pachatel. Neciňte se jako ten/ta, který/á zneužívá“ (3, s. 38). Dle Callamardové i dalších autorů a autorek může mít možnost vyprávět svůj příběh ve středně- a dlouhodobé perspektivě terapeutickou hodnotu a může pomoci osobě, která ho vypráví, porozumět tomu, co prožila (3). Obdobně hodnotí možnost, že oběť násilí může vyprávět o svých zkušenostech, také Ellsbergová a Heiseová (7). Existují však také názory, že otázky, které se týkají detailů mučení, fyzického či sexuálního zneužívání či znásilnění, by měl pokládat pouze profesionálně trénovaný poradce/poradkyně a/nebo osoba s psychologickým vzděláním (20).

Vedení rozhovoru by mělo vycházet z výše jmenovaných principů a doporučení a musí odpovídat metodologii konkrétního výzkumného designu.

Při vlastním šetření je vhodné vycházet z obecných principů vedení rozhovoru s osobou, která prožila traumatizující či jinou obtížnou životní situaci. Existuje množství odborné literatury na toto téma, z české literatury lze doporučit zejména publikaci Krizová intervence (22) či Psychické trauma a jeho terapie (21), Pomoc obětem (a svědkům) trestných činů (5) a mnoho dalších. Z metodologických publikací nabízejí podněty např. Callamardová (3) či The Regional Working Group on Child Labour in Asia (18), kde se mluví nejen o způsobu kladení otázek, ale i o neverbální komunikaci, o okolnostech souvisejících s prožitým traumatem a jejich dopadem na rozhovor či o kulturních a sociálních rozdílech, které mohou v rozhovoru hrát roli. Převážně z nich čerpá následující odstavec.

Mezi doporučení z praxe i odborné literatury patří zejména kladení otevřených otázek.

Vhodné je také ujistovat se v průběhu rozhovoru, že obsahu nějak rozumíme, avšak

nepřerušovat ihned, pokud jsou některé vyřčené informace nejasné či nedávají při poslechu smysl. Pokud některé obsahy zůstávají i dále nepochopitelné, je možné se po určité sekvenční pokusit pomocí otázek citlivě vyjasnit podrobnosti (je nutné mít na paměti, že důsledkem traumatu může být např. částečná amnézie, není tedy vhodné sdělovat osobě, že předávané informace působí např. nedůvěryhodně). Součástí citlivého rozhovoru by měla být také reflexe vlastního tónu hovoru i řeči těla, je vhodné vyvarovat se hodnotově podbarvených vět obsahujících „měl/a jste...“ a otázek, které mohou působit obviňujícím způsobem, např. „proč jste neudělala to či ono“. Po případné vyjasnění je také vhodné volit otázky, které nepůsobí obviňujícím způsobem. Pokud nastane krizová situace, je potřeba zůstat klidný/á a klid komunikovat navenek, zároveň však vyjadřovat empatii. Pokud dojde k různé percepci prožité události a je z nějakého důvodu nutné postoj či názor výzkumníka/výzkumnice zveřejnit, je vhodné současně reflektovat, že některé události mohou mít v určitých kulturních a sociálních kontextech různé významy. To se může projevit zejména při různém vnímání násilí či vykořisťování, které je nahlíženo odlišně osobou, jež na výzkumu participuje. Např. věty typu „nemáte pravdu, pokud si myslíte, že to nebylo mučení/vykořisťování, znásilnění...“ jsou nevhodné. Pokud to situace vyžaduje, je možné vysvětlit, že situaci vnímáte odlišně, a říci např. „to, co popisujete, bych chápala jako mučení“ apod. Některé obchodované osoby mohou např. vnímat vykořisťování a špatné či ohrožující podmínky jako součást procesu pracovní migrace (17).

Je potřeba být také připraven/a na to, že člověk, se kterým participujeme na výzkumu, může hovořit bez přestávek velmi dlouhou dobu, pokud sděluje informace o prožitém traumatu. V takové situaci je vhodné nepřerušovat příliš brzy, případně zrcadlit jeho prožitky.

Samostatnou reflexi v metodologii výzkumu si zaslouží *ukončení rozhovoru*. Kromě prostoru pro doplnění či otázky, který je víceméně běžný u kvalitativních rozhovorů, je vhodné poskytnout prostor pro reflexi a doznění akutních emocí osobě, která informace

sdílela, případně nabídnout kontakty na pomáhající organizace (3, 7, 20).

Metodologie výzkumů, které využívají informací od osob, jež prožily traumatickou zkušenost zahrnující násilí obecně či obchodování s lidmi, by měly reflektovat také možné *dopady na výzkumníka/výzkumnici*, kteří vedli v terénu rozhovory, případně na osoby, které tlumočí.

Je nutné zohlednit globální výskyt genderově podmíněného násilí v populaci a počítat s tím, že výzkumník/výzkumnice může mít za sebou podobnou zkušenost, která může interferovat do vlastního interview či mít dopad na psychiku výzkumníka/výzkumnice po vedení rozhovoru. S tímto předpokladem je vhodné kalkulovat již při přípravě výzkumníků/výzkumnic na rozhovory a toto téma ošetřit (7).

U osob, které jsou v přímém kontaktu s traumatizovanými, se může rozvinout také tzv. sekundární trauma (některé odborné publikace hovoří o tzv. terciární traumatizaci, např. 21). Důsledkem sekundárního, resp. terciárního traumatu může být rozvoj podobných symptomů, jaké mají osoby, které prožily traumatizující situaci jako oběti.

Výše citované metodologické publikace i literatura vztahující se k profesionálnímu přístupu k práci s lidmi, kteří prožili traumatizující zážitek či poskytují krizovou intervenci, doporučuje věnovat pozornost také těmto rizikům. V této souvislosti je vhodné mít možnost diskutovat o svých pocitech s týmem či odborným supervizorem/supervizorkou a obecně zachovávat pravidla duševní hygieny (3, 7, 9).

ZÁVĚR

Koncipování metodologie výzkumu, předvídání etických problémů a řešení dilemat, která nastala kdykoli v průběhu výzkumu, je živý proces. Nelze předvídat všechny situace, které se mohou stát a přinést etické otázky, nelze také eliminovat plně rizika vlastního výzkumu, ať pro osoby, které se ho účastní, či pro výzkumníka/výzkumnici osobně. Člověk, který se na výzkumnou cestu vydává, musí (s)nést jistou dávku nejistoty a rizika.

Prezentovaná stať si kladla za cíl shrnout přehled etických a metodologických otázek, které jsou řešeny v současných výzkumných

i metodologických statích týkajících se výzkumu obchodování s lidmi a genderově podmíněného násilí. Analýzou popisované praxe i metodologických opor nastínila otázky i příklady řešení, která se týkají koncipování a získávání informovaného souhlasu, oblasti bezpečnosti, nezraňujícího přístupu a nakládání s daty. Ukázala, že neexistuje jedna jediná správná cesta, jak k takovému výzkumu přistupovat. Chybou by však bylo nerealizovat výzkumné projekty s ohledem na možná rizika. Realizace výzkumů s lidmi, kteří prožili trauma, byli obchodováni či na nich bylo páčáno násilí, je možná a tito lidé mají co k tématu říci. Lze uzavřít s Ellsbergovou a Heiseovou, které říkají: „*Největší výzvou, která stojí před výzkumem násilí, je učit se z minulých chyb, identifikovat ‚best practices‘ a hledat, co je dělá úspěšnými, tak abychom mohli dále směřovat zdroje a úsilí tam, kde je největší šance na společenskou změnu*“ (7, s. 28).

LITERATURA

1. Antislavery International: Protocol for Identification and Assistance to Trafficked Persons and Training Kit. [Online] 2005. [cit. 2006-02-08] Dostupné z: <http://www.antislavery.org/homepage/resources/PDF/Protocoltraffickedpersonskit2005.pdf>
2. Brunovskis, A., Surtees, R.: Leaving the past behind? Místo neznámé: Fafo, 2007, 158 s. ISBN 978-82 7422-607-4.
3. Callamard, A.: A Methodology for Gender Sensitive Research. Místo neznámé: Amnesty International Publications and The Centre for Human Rights and Democratic Development, 1999, 76 s. ISBN 2-9220084-21Y-3.
4. Cuzuioc-Weis, B., Lacroix, Ch.: Study on Post-Trafficking Experience in the Czech Republic, Hungary, Italy and Portugal. Vienna: 2010, 132 s. ISBN 978-3-900411-53-4.
5. Čírtková, L., Vitoušová, P. a kol.: Pomoc obětem (a svědkům) trestných činů. Praha: Grada, 2007, 192 s. ISBN 978-80-247-2014-2.
6. Dominelli, L.: Feminist Social Work Theory and Practice. Místo neznámé: Palgrave, 2002, 186 s. ISBN 0-333-77154-0.
7. Ellsberg, M., Heise, L.: Researching Violence Against Women: A Practical Guide for Researcher and Activist. Washington DC: World Health Organization PATH, 2005, 248 s. ISBN 92-4-154647-6.
8. Fawcett, B. et al.: Practice and Research in Social Work. London, New York: Routledge, 2000, 216 s. ISBN 0-415-19512-8.
9. Harrison, D. L.: Victims of Human Trafficking or Victims of Research. Rukopis dizertační práce. Místo neznámé: University of East Anglia, 2006, 211 s.
10. Hopf, Ch.: Research Ethics and Qualitative Research. Flick, U., Kardoff F., E., Steinke, I. (eds): A Companion to Qualitative Research. Glasgow: Sage Publications, 2000, s. 334–354. ISBN 99-577-888-12.
11. La Strada ČR: Negativní dopady „oznamovací povinnosti“. [Online] 2009. [cit. 2010-07-01] <http://www.strada.cz/attachments/b/b3c775ac2db99f88952b42b36ac19350.pdf>
12. Letherby, G.: Feminist theory and practice. Buckingham, Philadelphia: Open University Press, 2003, s. 193. ISBN 0-335-20028-1.
13. Paterová, H.: Etické aspekty analýzy a tvorby veřejných politik. In: Veselý A., Nekola. M. (eds): Analýza a tvorba veřejných politik: přístupy, metody, praxe. Praha: Slon, 2007, s. 121–137. ISBN 978-80-86429-75-5.
14. Ramazanoglu, C., Holland, J.: Feminist Methodology: Challenges and Choices. London: Sage Publications, 2004, 195 s. ISBN 0-76-19-5123-7.
15. Socha, Z.: Domácí násilí jako sociální problém obyvatel okresu Tábora. In: Prevence úrazů, otrav a násilí, 2005, vol. 1, no 1, s. 1–16, ISSN 1801-0261.
16. Surtees, R.: Listening to Victims. Vienna: ICMPD, 2007, 246 s. ISBN 3-900411-09-3.
17. Surtees, R.: Trafficking of men – a trend less considered. Vienna: IOM, 2008, 128 s. ISSN 1607-338X.
18. The Regional Working Group on Child Labour in Asia: Handbook on Action Oriented Research on the Worst forms of Child Labour including Trafficking in Children. Bangkok: The Regional Working Group on Child Labour in Asia, 2002, 267 s. ISBN 974-90865-2-X.
19. Tužinská, H.: Otázky opisu a prekladu. Bratislava: Stimul, 2009, s. 81. ISBN 978-80-89236-75-6.
20. United Nations Inter-Agency Project on Human Trafficking: Guide to Ethic and Human Rights in Counter Trafficking. Bangkok: United Nations Inter-Agency Project on Human Trafficking, 2008, 60 s. ISBN 978-974-257-233-4.
21. Vizinová, D., Preiss, M.: Psychické trauma a jeho terapie. Praha: Portál, 1999, 158 s. ISBN 80-7178-284-X.
22. Vodáčková, D. a kol.: Krizová intervence. Praha: Portál, 2007, 544 s. ISBN 978-80-7367-342-0.
23. Wijers, M., Lap-Chew, L.: Trafficking in Women, Forced labour and Slavery-like Practices. Bangkok: Global Alliance Against trafficking in Women, 1999, 229 s. ISBN 90-80362018.
24. World Health Organization: WHO Ethical and Safety Recommendations for Interviewing Trafficked Women. Geneva: WHO, 2003, 29 s. ISBN 92-4-154625-5.
25. Zimmerman, C.: The Health Risk and Consequences of trafficking in Women and Adolescent. Finding from a European study. London: London School of Hygiene and Tropical Medicine, 2003, 129 s.
26. Zimmerman, C. et al.: Stolen Smiles. London: The London School of Hygiene and Tropical Medicine, 2006. 116 s.

Petra Kutálková
petrak@strada.cz